

HUTBENİN YAYGIN DİN EĞİTİMİ AMAÇLARINA ERİŞİM DÜZEYİ ÖLÇEĞİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

Abdullah DUMAN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 1 Mayıs 2023, **Kabul Tarihi:** 13 Eylül 2023, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2023, **Atf:** Duman, Abdullah. "Hutbenin Yaygın Din Eğitimi Amaçlarına Erişim Düzeyi Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023): 523-552.

Doi: 10.33415/Daad.1290522

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 1 May 2023, **Accepted:** 13 September 2023, **Published:** 30 September 2023, **Cite as:** Duman, Abdullah. "Scale of The Level of Access of The Khutbah to The Goals of Non-Formal Religious Education: Validity and Reliability Study". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/2 (September 2023): 523-552.

Doi: 10.33415/Daad.1290522

Öz

Çalışmanın amacı Hutbenin Yaygın Din Eğitimi Amaçlarına Erişim Düzeyi Ölçeği'nin (HDEA-EDÖ) geçerlik ve güvenilirlik analizini yapmaktır. Araştırma, gönüllülük esasına dayalı olarak 655 katılımcıya uygulanmıştır. Ölçeğin KMO değeri 0.96, Bartlett Küresellik Testi χ^2 değeri 12347,274 ($p=0.000$) olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin KMO değerinin örneklem büyüklüğünün mükemmel ve Bartlett Küresellik Test sonuçlarının ise anlamlı olduğu görülmüştür. Beşli likert tipinde hazırlanan ve iki alt boyuta sahip ölçekte 22 madde bulunmaktadır. Ölçeğin alt boyutlarına "dini bilgi edinme" ve "tutum ve davranışa dönüştürme" adları verilmiştir. İki bileşenden birincisi toplam varyansın % 71.176'sını, ikincisi % 6.219'unu açıklamakta, faktörler toplam varyansa ise % 77.395 katkı sağlamaktadır. Açıklayıcı faktör analiziyle yapının model uyumuna ulaşılmış ve ölçek, doğrulayıcı faktör analizi ile test edilerek onaylanmıştır. Değerlerin tamamı iyi uyum göstermiştir. Elde edilen veri ve yapılan analizler (HDEA-EDÖ) 'nün hutbelerden elde edilen kazanımları ölçebilecek derecede geçerli, güvenilir

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, abduman1001@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-7930-4060

ve ayırt edici bir araç olduğunu göstermektedir. Buna göre ölçeğin, hem teorik hem de istatistiksel açıdan kullanılmaya elverişli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Hutbe, Ölçek Geliştirme.

The Level of Access to Common Religious Education Objectives of The Khutbah Scale: Validity and Reliability Study

Abdullah DUMAN *

Extended Abstract

Introduction

Khutbah is one of the essential means of non-formal religious education and has an important place in enlightening people on religious and worldly issues. In religious literature, the khutbah is the orator's speech, who praises Allah, blessings on the Prophet, preaching and advice to the believers on the pulpit in Friday and Eid prayers. Today, the preparation of the khutbah, its presentation, the selection of the topics of the khutbah, and the training of the personnel who will read the khutbah are carried out by the relevant units of the Presidency of Religious Affairs.

Every education has certain gains. Cognitive, affective, and psychomotor taxonomies are used to classify educational attainments. Khutbahs, an essential element of non-formal religious education, also have improvements. The achievements of the khutbah are mostly related to the cognitive and affective fields. In the literature, there are many studies on the determination of the topics of the khutbah, the analysis of the texts of the khutbah, and the preparation and presentation of the khutbah. In addition, few quantitative and qualitative studies examine Khutbah's achievements. However, there needs to be a scale study among the quantitative research methods related to the achievements of the khutbah.

Methods and Techniques

The research aims to develop a scale for the khutbah's access level to the goals of non-formal religious education. A descriptive design was preferred in the study. In the scale development process, literature review, creating items, taking expert opinions, language and content validity, item scoring, data collection and analysis, evaluation, and reporting of analysis results were followed. A 5-point Likert-type rating scale was used in the scale. No reverse items were used in the scale. In the study, the data were obtained by reaching 655 participants in the electronic environment, with the snowball sampling method, in a distribution to 7 regions throughout Turkey. "SPSS 23.00 package program" was used for exploratory factor analysis, and "AMOS 23.00

* Dr., Directorate Of Religious Affairs, abduman1001@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-7930-4060

statistical package program” was used for confirmatory factor analysis.

Findings

In the exploratory factor analysis, the KMO was .96, and the Bartlett Test of Sphericity χ^2 value was calculated as 12347,274 ($p=.000$). The sample size of the KMO value of the scale was found to be excellent, and the Bartlett Sphericity Test results were significant. Two factors in the scale have an eigenvalue greater than 1. When the correlations between the sub-dimensions of the scale are examined, it is seen that there is no multicollinearity problem, and there are significant relations between the sub-dimensions of the scale. The fit indices obtained as a result of confirmatory factor analysis were examined. The findings are as follows: CMIN/Sd=3,219; AGFI=.869; GFI=.899; NFI=.937; CFI=.955; IFI=.955; TLI=.947 and RMSEA=.067. According to this, it was seen that all of the values were in good agreement. The confirmatory factor analysis also examined the modification indices of the data set. It was observed that there was a hidden relationship in some of the items within the factors themselves. For example, items 12 and 13 are under the same factor. Item 12: I get useful information about the solution to current religious issues. Item 13: I get useful information about the solution to worldly problems. Since some worldly issues also have a religious aspect, it is not okay to make changes here. Relationships between other items also have their counterparts in the literature. Therefore, it was decided that the scale also met the necessary conditions in this aspect. A scale consisting of 22 items and two dimensions (*Acquiring Religious Knowledge and Conversion to Attitude and Behavior*) was developed with the study. The Cronbach’s alpha internal consistency coefficient of the scale is .98, indicating that the items are consistent. In the item score evaluation, an item can get a maximum of 5 points and a minimum of 1 point. Therefore, the highest score that can be obtained from the 22-item scale ($22 \times 5 = 110$) is 110, and the lowest score ($22 \times 1 = 22$) is 22.

Result

As a result, “The Level of Access to Non-Formal Religious Education Goals of Khutbah,” whose validity and reliability have been proven, has been developed. It is thought that the scale obtained as a result of the study will contribute to the determination of the achievements of the mosque community from the khutbahs and to the measurement tools to be developed for the studies to be done in this direction. It is envisaged that the data obtained from the scale can also be used in research on the relationship between demographic characteristics and khutbah achievements.

Keywords: Religious Education, Khutbah, Scale Development.

Giriş

Hutbe yaygın din eğitiminin önemli vasıtalarından biri olarak, halkın dini ve dünyevi meselelerde aydınlanmasında önemli bir yere sahiptir. Hz. Muhammed, Medine'ye hicret ettiğinde ilk olarak Mescid-i Nebevi'yi inşa ettirmiş ve burada Cuma ve Bayram hutbelerini okumuştur. Rasulullah döneminde hutbelerde inanç, ibadet, ahlak ve cihad konuları ele alınmıştır. İslam'ın ilk yıllarından itibaren cami içi eğitimin bir vasıtası olan hutbeler, tarihi süreçte dinî, siyasi ve kültürel alanda birçok fonksiyonu yerine getirmiştir.¹

Arapça'da söz söylemek anlamına gelen *خطب* kelimesinden türetilen hutbe, bir topluluk karşısında etkileyici nitelikte konuşma yapmak anlamına gelmektedir.² Dini literatürde ise Allah'a hamd, Peygamber'e salâvat, müminlere vaaz ve nasihat amacı taşıyan hatibin Cuma ve Bayram namazlarında minberde yaptığı konuşmadır.³ Hutbe bir hitabet türüdür. Hitabet, birine söz söylemek ve seslenmek anlamından türetilmiş bir kelimedir ve geniş kitlelere sözün incelik ve konuşmanın kuralına riayet ederek bir düşüncenin aktarılmasıdır.⁴ Hitabet ayrıca muhatabın fiil ve tavırlarına etki edebilmek için söylenen sözlerdir.⁵ Dinî, siyasi, askerî, akademik ve hukuki hitabet çeşitleri vardır.⁶ Dinî hitabet türü olan hutbe nutuk ile eşanlamlı olarak da kullanılmaktadır.⁷ Nutuk bir kişinin bir düşünce ve duyguyu sözle anlatması anlamına gelir.⁸

Hutbeler dini bilginin, manevi, ahlaki ve kültürel değerlerin topluma aktarılmasındaki etkinliği günümüzde de sürdürmektedir. Çağımızın iletişim biçimleri, beklentileri, ihtiyaçları, hayat anlayışı, bireysel ve sosyal ilişkiler hızlı bir şekilde değişmektedir. Bu anlamda günümüz hutbelerine toplumun din ve ahlakla ilgili problemlerinin çözümünde, huzur ve refahına katkı sağlamada daha fazla vazife ve sorumluluk düşmektedir.

¹ Hutbe için Bk. Mustafa Baktır, "Hutbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/425-428; "Khutbah", *Encyclopaedia Britannica* (Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1979), 5/796; Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2019), 39-41; Siti Munirah Ibrahim vd., "The Issues Discussed in Friday Khutbah in Malaysia an Analysis Study of the Khutbah Texts Prepared by Jakim in the Year 2012", *Arrasikhun International Journal* 3/1 (Temmuz 2017), 1-12.

² Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (01 Mart 2008), 380.

³ Bak'tır, "Hutbe", 18/425; İsmail Lütfi Çakan, *Dini Hitâbet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 16-17; Minber için Bk. Nebi Bozkurt, "Minber", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/101.

⁴ Süleyman Doğdu, *Dini Hitabet* (Ankara: Emel Matbaası, 1981), 12.

⁵ Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleri İle Hitabet* (İstanbul: Lakin Yayıncılık, 2021), 38.

⁶ Doğdu, *Dini Hitabet*, 31-32. Nesim Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet Cahiliye Dönemi İle İslam'ın İlk Dönemi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 23-26.

⁷ Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair: Kablebise Hutbe", *Sırat-ı Müstakim* 1/6 (18 Eylül 1324), 88.

⁸ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitâbeti* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1980), 25.

Diyanet İşleri Başkanlığı hutbelerin hazırlanması ve camilerde okunmasını sağlamakta ve bu alanla ilmi çalışmalar yapmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığının (DİB) Hutbe Çalışmaları

Osmanlı'nın son zamanlarına kadar hutbelerden yaygın din eğitimi açısından yeterince istifade edilememiştir ve hutbeler rutin bir dini gelenek haline dönmüştür.⁹ Bu durum özellikle II. Meşrutiyet döneminde hutbelerin muhteva, şekil, üslup ve dil (*lisan*) açısından gündeme gelmesine neden olmuştur.¹⁰ Hutbe üzerindeki tartışmalar Cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve hutbede bir takım yeniliklere gidilmiştir.

3 Mart 1924'te Şer'iyye ve Evkaf Bakanlığı ilga edilmiştir. Bu bakanlığın yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş ve din hizmetleri ile ilgili görevler DİB'e verilmiştir.¹¹ Başkanlığın kuruluşundan günümüze yürüttüğü hizmetler büyük ölçüde toplumu din konusunda aydınlatma görevinde yoğunlaşmaktadır. Bu aydınlatma işi ise bir yaygın din eğitimi faaliyetidir.¹² Başkanlığın hutbelerle ilgili ilk icraatı hutbenin muhteva biçiminde yaptığı yeniliktir. Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi, 4 Haziran 1925'te müftülüklere gönderdiği bir genelgede; hutbede inanç, ibadet, ahlak, çalışma, tasarruf gibi konularda bir veya birden fazla ayet ve hadisin okunup tercüme ve izahının yapılması hususu belirtilmiştir.¹³ Reislik, 1927 yılında ilk hutbe kitabını "Türkçe Hutbeler" adıyla yayınlamış ve müftülüklere göndermiştir. Böylece hutbelerin mev'ize (öğüt) kısmı artık Türkçe okunmaya başlanmıştır.¹⁴ 1940'lı yıllardan sonra adeta bir rutin hizmet haline gelen Ramazan öncesinde yayınlanan genelgelerde, üzerinde durulan konulardan biri de hutbelerdir. Bu bağlamda hutbede şahsi ve siyasi konulara girilmemesi özellikle vurgulanmıştır.¹⁵ Hutbelerin daha etkili

⁹ Kasım Kocaman, "Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1269.

¹⁰ M. Kamil Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (15 Ocak 2016), 95; Konu ile ilgili karşılaştırmalı bir çalışma için Bk. Abdullah Duman - Hamit Er, "Sebilürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) ve İctihâd Dergilerinin Din Eğitimi Açısından Mukayesesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (31 Aralık 2022), 265-267; Hutbelerin ıslahı için Bk. Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği*, 48-50.

¹¹ Hasan Yavuzer, *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı* (Kayseri: Laçın Yayınları, 2006), 51; DİB'nin kuruluşu için Bk. *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı* (Ankara: DİB Yayınları, 1999), 21-24.

¹² Fahri Kayadibi, *Din Eğitimi Dersleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006), 111.

¹³ Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 200; Cumhuriyet Arşivi (CA), Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), No. 2, Gömlek No. 6, 1.

¹⁴ Cumhuriyetin Osmanlıca hazırlanmış ilk hutbeleri için Bk. Rahmi Akbaş, *Atatürk Cumhuriyeti'nin İlk Hutbeleri* (Ankara: Dorlion Yayınevi, 2021), 307-389.

¹⁵ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, 201; Hutbelerde yanlış telakki edilebilecek ve cami cemaati arasında ayrılığa sebep verebilecek sözlerden kaçınılması konusunda Reisliğin yazısı için Bk. Cumhuriyet Arşivi (CA), Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), No. 4, Gömlek No. 33, 20.

olması yönünde Başkanlık zaman zaman genelgeler göndermeye devam etmiştir. Bunlardan biri olan 18 Nisan 1950 tarih ve 3048 sayılı genelge, kapsam ve içerik itibari ile oldukça tutarlıdır. Bu genelgede hutbelerin azami 20 dakikada bitirilmesi, hatibin minbere hazırlıklı çıkması, hutbelerin Başkanlıkça yayınlanmış veya kabul edilmiş hutbe mecmualarından seçilerek okunması gibi hususlar zikredilmiştir.¹⁶ Başkanlık, 25.09.1963 tarihli taşraya gönderdiği yazısında; “Başkanlığın bastırıldığı hutbelerin okunması, vaazlarda okunacak hutbelerin açıklamasının yapılması, müftülerin vaiz ve hatiplerle bu konuda toplantı yapmaları” istenmiş, ancak 31.10.1963 tarihli yazısında görevlilerin bu duruma pek uymadığı belirtilmiştir.¹⁷ Hutbelerin bizzat cami görevlileri tarafından da hazırlanabileceği ise ilk kez 1964 yılında dile getirilmiştir. Müftülüklerle gönderilen bir yazı ile vaaz ve hutbelerini kendileri hazırlayan hatiplerin uymaları gereken asgari esaslar belirtilmiştir.¹⁸

Hutbe konusu 1965 tarihli 633 sayılı DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun’da belirgin bir şekilde yer almıştır. Kanunun 5. Maddesinde Din İşleri Yüksek Kurulu’nun görevleri arasında hutbe ile ilgili çalışmalar da zikredilmiştir.¹⁹ 1967’de yayınlanan DİB Cami Görevlileri Yönetmeliği’nde; hutbelerin zamanında, tegannisiz ve usulüne göre okunması, kısa tutulması, Başkanlıkça veya müftülükçe gönderilen hutbeleri okumayan görevliler hakkında disiplin işlemlerinin yapılacağı gibi hükümlere yer verilmiştir.²⁰ Cuma günü camilerde okunan hutbelerin verimliliği ve etkinliğini ölçmek amacıyla 1989 yılında Başkanlığın Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesince bir kamuoyu araştırması yapılmıştır. 14 ilde 2.682 cami cemaatine uygulanan anket sonucunda, cemaatin %53’ü hutbelerin kısmen yararlı olduğunu, %33’ü hutbelerin oldukça yararlı olduğunu, %14’ü ise hutbelerin hiç yararlı olmadığını ifade etmişlerdir.²¹ Başkanlık 1993 yılında yayınladığı bir genelgeyle hutbe konusunda küçük bir yenilik yapmıştır. Genelgede, hutbenin sonunda okunan Nahl Suresinin 90. ayetinin Türkçe mealinin de okunması istenmiştir.²² 1995’de yayınlanan bir genelgeye göre hutbeler il müftülüklerince tespit edilen konulardan seçilecek, önemli gün ve haftalar münasebetiyle okunacak hutbeler gerektiğinde Başkanlıkça gönderilecektir. Aynı genelge ile irticalen hutbe okunmasına da son verilmiştir.²³

¹⁶ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, 201-202.

¹⁷ Cumhuriyet Arşivi (CA), Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), No. 4, Gömlek No. 34, 41.

¹⁸ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, 202.

¹⁹ DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (DİBKGHK), *Resmî Gazete 12038 (2 Temmuz 1965)*, Kanun No. 633, md. 5/1 (Erişim 29 Nisan 2023).

²⁰ DİB Cami Görevlileri Yönetmeliği (DİBCGY), *Resmî Gazete 12700 (15 Eylül 1967)*, Karar No. 6/8686, md. 2, 45, 67/1-7 (Erişim 23 Nisan 2023).

²¹ “Hutbelerle İlgili Kamuoyu Araştırması Yapıldı”, *Diyanet Gazetesi* 372 (Şubat 1990), 28.

²² Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, 202.

²³ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, 203.

2000’li yıllardan itibaren DİB, din eğitimi hizmetlerinin hem çeşitlerini arttırmış, hem de niteliğini giderek geliştirmiştir.²⁴ Bu anlamda, 2006 yılı haziran ayından itibaren il müftülüklerince hazırlanan hutbeler, 2013 yılında İl İrşat Kurulları tarafından hazırlanmaya başlanmıştır.²⁵ İl irşat kurulunun gönderdiği hutbeler dışında gerektiğinde Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünce de hutbeler hazırlanmaktadır.²⁶ Hutbeler, başka dillere (*Arapça, Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rusça ve İspanyolca*) çevrilmekte ve başkanlığın web sitesinde yayınlanmaktadır.²⁷ Diğer taraftan din görevlilerinin mesleki gelişimlerine ve etkili hutbe sunmalarına katkı sağlamak²⁸ ve engelli vatandaşların da istifadesini sağlamak amacıyla hutbeler, uzman personelce seslendirilerek ses dosyaları Başkanlığın internet sitesinde paylaşılmaktadır.²⁹ Başkanlık, din hizmetleri raporlarında hutbelerle ilgili yapılan çalışmaları ve hutbelerde ele alınan konulara dair yıllık olarak istatistiki bilgiler paylaşmaktadır.³⁰ Diyanet personelinin bu alanda eğitimleri noktasında Dini Yüksek İhtisas Merkezi ders müfredatında; hitabet ve hutbe konuları da yer almaktadır.³¹ Ayrıca cami ve Kur’an kursu görevlilerine yönelik hazırlayıcı eğitim programında hutbe hazırlama ve sunma dersine de yer verilmiştir.³² Personelin bu alanda eğitimleri Diyanet Akademisince yürütülmektedir. Hutbelerle ilgili diğer iş ve işlemler İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı bünyesinde toplanmıştır.

DİB, kuruluşundan günümüze hutbe konusuna ehemmiyet vermiştir. Hutbenin niteliği, hazırlanması, hutbe konularının seçimi, hutbe okuyacak kişilerin eğitimi gibi konularda bir takım düzenlemeler yapmıştır. Başkanlık tarafından belirlenen hutbeler cami görevlilerine ulaştırılmakta, Cuma ve Bayram günleri bu hutbeler okunmaktadır. Yaygın din eğitimi

²⁴ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 214.

²⁵ *Din Hizmetleri Raporu 2013* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), 30; DİB Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi ve ekinde sunulan Hutbe Hazırlama ve Değerlendirme Kılavuzu için Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Hukuk Müşavirliği, Genelgeler” (21 Nisan 2023).

²⁶ İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığının Görevleri arasında gerektiğinde vaaz ve hutbe metinleri hazırlamak vardır. Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı Görevleri” (Erişim 29 Nisan 2023).

²⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Hutbeler” (Erişim 27 Nisan 2023).

²⁸ Bu anlamda DİB personelinin katılımı ile etkili hutbe okuma yarışmaları tertiplenmektedir. Bk. “Etkili Hutbe Sunumu (2022) Türkiye Birincisi Belli Oldu”, *Diyanet Haber* (Erişim 27 Nisan 2023); Benzer şekilde Milli Eğitim Bakanlığı da Anadolu İmam Hatip Liseleri arasında “Genç Hatipler Minberde Hutbe Okuma Yarışması” düzenlemektedir. Bk. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Genç Hatipler Minberde Hutbe Okuma Yarışması Bölge Finalleri Sona Erdi” (Erişim 29 Nisan 2023).

²⁹ *Din Hizmetleri Raporu 2019* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 18.

³⁰ 2011 ile 2021 yılları arasındaki Din Hizmetleri Raporları için Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din Hizmetleri Raporları” (Erişim 29 Nisan 2023).

³¹ Adil Bor, *Dünü ve Bugünü HASEKİ Dini Yüksek İhtisas Merkezi* (İstanbul: Haseki Mezunları Derneği, 2020), 257-258.

³² *Hazırlayıcı Eğitim Programı: (İmam-Hatip, Müezzin-Kayyım ve Kur’an Kursu Öğreticileri)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 8.

açısından hutbeler muhatap kitleye belirli kazanımlar sunmakta, dini bilgi ve duygunun canlı kalmasına yardımcı olmaktadır.

Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbe Kazanımlarının Çerçevesi

Eğitim, insan yaşamının hemen hemen tümünü kapsar ve insan bu süreçte birçok türde davranış öğrenir. Öğrenme ve dolayısıyla eğitim, çok erken yaşlarda başlar ve yaşam boyunca sürüp gider.³³ Bu bakımdan din eğitimi, bireyin dini davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleridir.³⁴ Özelde yaygın din eğitimi dini bilgi veren, millî ve manevî değerleri aşıl原因 bir eğitimidir.³⁵ Bu anlamda hutbe din eğitiminin amaçlarını gerçekleştirmede ve kazanımlarına ulaşmada önemli bir yere sahiptir.

Kazanımlar, genel hedeflerin belli bir konu özelinde sınırlandırıldığı ve daha da somutlaştırıldığı, eğitim sürecinin kısa bir süresi sonucunda muhatabın bilmesi, yapması, hissetmesi ya da uygulayabilmesi beklenen bilgi, beceri ve tutumları içeren öğrenen davranışına dönük ifadelerdir.³⁶ Kazanımlar genel olarak bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor olarak ifade edilmektedir.³⁷ Eğitimde bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor taksonomilerden faydalanılır.³⁸ Basitten karmaşığa doğru davranışların düzenlenmesi ve taksonomilere ayrılması, öncelikle eğitimsel bir bakış açısıyla yapılmıştır.³⁹

Bilişsel yaklaşıma göre öğrenme insanın dünyayı anlama çabasıdır. İnsan bunu zihinsel faaliyetleri ile gerçekleştirir. Bu süreçler hafıza, dikkat, algı, problem çözme ve kavram öğrenme gibi konular şeklinde incelenebilir.⁴⁰ Bu konuda en yaygın ölçüde kabul gören yaklaşım Bloom, Engelhart, Furst, Hill ve Krathwohl (1956) tarafından geliştirilen bilişsel yeterlikler taksonomisidir.⁴¹ Bir diğer kazanım olan duyuşsal kazanımlar

³³ Durmuş Ali Özçelik, "Eğitim İletişimi", *Kurgu Dergisi* 8/2 (01 Temmuz 1990), 369.

³⁴ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2002), 23.

³⁵ Hayati Tetik, *Din Görevlilerinin Fonksiyonları (Yaygın Din Eğitimi Açısından)* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2007), 35.

³⁶ Yasin Yiğit, *Maneviyat Eğitimi Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dinî, Manevî, Tasavvufî, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 177; Tutum kuramları için Bk. Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 82-85.

³⁷ Tutumu oluşturan temel öğeler (bilişsel, duygusal ve davranışsal boyut) için Bk. Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*, 72-79.

³⁸ Max D. Engelhart vd., *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*, ed. Benjamin Samuel Bloom (New York: David McKay, 1967), 7; Taksonomi kelime anlamıyla sınıflandırma anlamına gelir ve biyolojiden eğitime kadar çeşitli alanlarda bu anlamda kullanılır. Bk. Hasan Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2006), 71-72.

³⁹ Max D. Engelhart vd., *Taxonomy of Educational Objectives*, 19.

⁴⁰ Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2003), 181.

⁴¹ Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2003), 261-262; Bloom'un taksonomisi, 1950'lerde Amerikalı eğitim psikoloğu Benjamin Bloom tarafından geliştirilen ve öğrenme hedefleri hakkında düşünmek için ortak bir kelime dağarcığı geliştiren

bireyin içsel varoluşundan kaynaklanan duygu durumlarının ürünleridir.⁴² İnsanoğlunun duyuşsal tarafını duygular, tercihler, seçimler, inançlar, beklentiler, tutumlar, değerler vb. içerir.⁴³ Duyuşsal alan özellikler; sevgi, bağlanma, hoşgörü, sabır, kararlılık, başarı arzusu gibi duygusal eğilimleri belirtir.⁴⁴ Bu alanda en çok kabul gören taksonomi; Krathwohl, Bloom ve Marisa (1964) tarafından geliştirilmiştir.⁴⁵ Devinişsel kazanımlar ise içsel koşullar, dışsal uyarıcıları algılama ve motor etkinliklerin etkileşiminin bir ürünüdür.⁴⁶ Organizmanın bir deviniminde bulunabilmesi için, belli bir bilişsel ve duyuşsal yeterli düzeyine sahip olması gerekir. En yaygın ölçüde kabul gören ve Simpson (1972) tarafından geliştirilen yedi aşamalı devinsel beceriler taksonomisi de duyuşsal ve bilişsel süreçlere dayanmaktadır.⁴⁷

Eğitimde bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor davranışlar birbirinden kesin hatlarla ayrılmaz. Bir kazanımın ifadesinin hangi alanda yer aldığı baskın olan özelliklerine göre belirlenir.⁴⁸ Öğrenme alanlarına göre din öğretiminin hedef, içerik, yöntem, araç-gereç, ölçme ve değerlendirme işlemlerinde farklılıklar olabilecektir.⁴⁹ Psikomotor alan kazanımlarına din öğretimi kapsamında doğrudan bir yer bulunmaz. Bunlar önceden teorik olarak öğrenilen bilgilerin pratik yaşama aktarılmasına yöneliktir. Dolayısıyla din öğretimi ile elde edilen davranışlar, psiko-motor alanda değil, bilişsel ve duyuşsal alanın uygulama basamağında yer alır.⁵⁰

Hutbeler halkın dini, dünyevi ve ahlaki birçok yönden aydınlanmasında önemli katkılarda bulunmaktadır. Hutbelerden elde edilecek kazanımların belirlenmesi ve ölçülmesi bu yaygın din eğitimi faaliyetinin daha verimli ve etkin kılınmasında fayda sağlayacaktır.

Araştırmanın Amacı, Problemi ve Önemi

Araştırmanın amacı, hutbenin yaygın din eğitimi amaçlarına erişim düzeyine yönelik bir ölçek geliştirmektir. Çalışmanın temel problemini, “Hutbelerden elde edilen kazanımlar hangi boyutlarda ön

eğitim hedeflerinin sınıflandırılmasıdır. Bk. Britannica, “Bloom’s Taxonomy” (Erişim 29 Nisan 2023).

⁴² Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 259.

⁴³ Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, 10.

⁴⁴ Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 259.

⁴⁵ Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 260; Duyuşsallık ve taksonomi için Bk. Enes Aydın, *Din Eğitiminde Duyuşsal Boyut* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), 23-93.

⁴⁶ Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi -Model, Strateji, Yöntem, Teknikler-* (Kayseri: Laçın Yayınları, 2008), 70.

⁴⁷ Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 264.

⁴⁸ Yiğit, *Maneviyat Eğitimi Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dini, Manevi, Tasavvufi, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme*, 179.

⁴⁹ Akyürek, *Din Öğretimi -Model, Strateji, Yöntem, Teknikler-*, 85.

⁵⁰ Yiğit, *Maneviyat Eğitimi Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dini, Manevi, Tasavvufi, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme*, 183.

plana çıkmaktadır? Hutbe ile sürdürülen yaygın din eğitimi faaliyetinin etkin ve verimliliği nasıl tespit edilebilir?” soruları oluşturmaktadır. Hutbe konusunda birçok araştırma yapılmıştır, yapılan çalışmalardan bazıları şu şekildedir: Mehmet Yaşar’ın “*Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında görüşme tekniği kullanılarak cami cemaati ve hatiplerin hutbelere dair görüşlerine yer verilmiştir. Ankete katılanların %81’i hutbe dinlemekten zevk aldıklarını ve %19’u ise hutbe dinlemekten hiç zevk almadıklarını; %82’si hutbelerin faydalı olduğunu ve %18’i ise hutbelerin hiç faydalı olmadığını belirtmişlerdir. Muhammet Döner’in hazırladığı “*Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*” başlıklı yüksek lisans tezinde hutbe konusu yaygın din eğitimi açısından incelenmiştir. Ankete katılanların %74.20’si üzerinde dini bilgi edinme açısından hutbelerin faydalı olduğu, %80.1’inin de hutbelere etkilenip olumlu yönde davranış değişikliğine sahip oldukları bulgusuna ulaşılmıştır. Anket tekniği kullanılarak yapılan bu çalışmalarda hutbe kazanımlarının seviyeleri tespit edilmeye çalışılmıştır. DİB APK Daire Başkanlığınca da 1989, 1998 ve 2003 yıllarında hutbelerin verimliliği ve etkinliğini ölçmek amacıyla anket çalışmaları yapılmıştır. Ahmet Onay’ın hazırladığı “*Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi -Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği-*” adlı makalede hutbeler kavramsal çerçeve, bağlam ve tarz özellikleri açısından analiz edilmiş, hutbelerin içerik çözümlemesi niteliksel olarak yapılmış ve niceliksel değerlere yer verilmiştir. Hutbe metinleri düşünce-iman, davranış-amel ve duygu-maneviyat boyutlarına göre ele alınmış ve hutbe metinlerinde bu boyutlara ait temalara yapılan vurgu sayıları belirlenmiştir. Mohd Azizon Noordin ve Zulkefli Aini’nin hazırladıkları “*Persepsi Khatib Terhadap Seni Retorik Dalam Teks Khutbah Jumaat Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan (JAWI)*” adlı makalede hatiplerin Cuma hutbesi metinlerini belagat açısından değerlendirmeleri nicel olarak incelenmiştir. Araştırmada anket verileri SPSS 23.00 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Erdoğan Aksoy “*Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri*” adlı makalesinde hutbe konusunda yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile nitel bir araştırma yapmıştır. Siti Maryam Khalid’in hazırladığı “*Analisis Teks Khutbah Jumaat Jakim Tahun 2007-2011*”, adlı makale Selangor İslam Dinleri Dairesi (JAIS) tarafından yayınlanan Cuma hutbeleriyle ilgili nitel bir çalışmadır ve hutbe metinlerinin dil performansına yönelik analizlere dayanmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde hutbe konusunda nicel çalışmalara daha fazla ihtiyaç olduğu ve yapılan çalışmaların daha çok hutbenin niteliği ve hutbe uygulamasına dönük olduğu görülmektedir. Hutbe kazanımlarına dair bir ölçek çalışmasına rastlanmadığından belirtilen bu temel problemler çerçevesinde (HDEA-EDÖ) ile alana bir nebze olsun katkı sağlamak ve literatürde bir boşluğun doldurulması düşünülmektedir. “Ölçme/ölçek bir

araştırmada kuramsal olan ile nesnel olan arasında ilişki kurmayı mümkün kılmaktadır.”⁵¹ Bu açıdan bakıldığında hutbe kazanımlarının ölçülmesi ayrı bir önem taşımaktadır.

Yöntem

Araştırma Deseni

Bilimsel bilgi elde etme süreci olarak tanımlanabilen bilimsel araştırma ya da kısaca araştırma, etkinliklerden oluşan sistematik bir süreçtir.⁵² Bilimsel araştırmalardan biri olan nicel araştırma; olgu ve olayların nesnelleştirilmesini sağlar.⁵³ Spesifik olarak, nicel yöntemler çevremizdeki dünya hakkındaki teorileri ve hipotezleri test etmek ve geçerli kılmak için nesnel bir çerçeve sağlar.⁵⁴ Nicel araştırma modellerinden biri olan betimsel yöntem ise bir konu hakkındaki mevcut durumu belirlemektir.⁵⁵ Araştırma deseni, araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla geliştirilen bir plandır.⁵⁶ Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama deseni tercih edilmiştir.

Ölçek Geliştirme Süreci

Araştırmalar bilimsel bilgi üretiminde başvurulan planlı ve sistematik çalışmalardır. Geçerli ve güvenilir bilgiye ulaşmak için araştırma bir plan içinde sürdürülmelidir.⁵⁷ Ölçek geliştirmede geçerlik ve güvenilirlik iki temel özelliktir. Geçerlik ölçülmek istenen şeyin ölçülebilmiş olma derecesidir.⁵⁸ Geçerlik sorusu bir ölçümün ölçmek istediği kavramdan gerçekten ne kadar uzak olduğuna dikkat çeker.⁵⁹ Üç temel geçerlik türü olan; içerik geçerliliği,

⁵¹ Bülent Bayat, “Uygulamalı Sosyal Bilim Araştırmalarında Ölçme, Ölçekler ve Likert Ölçek Kurma Tekniği”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 16/3 (01 Aralık 2014), 23.

⁵² Şener Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum İstatistik* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014), 1.

⁵³ Alışveriş, yemek pişirme, seyahat etme, saati izleme veya devletin ekonomik performansını değerlendirme gibi bir dizi günlük faaliyette nicel veriler kullanılır. Bk. Ian Dey, *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists* (London: New York: Routledge, 1993), 9; Nicel araştırma için ayrıca Bk. Rüştü Yeşil, “Nicel ve Nitel Araştırma Yöntemleri”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, ed. Remzi Y. Kınca (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 52-53; Nicel araştırma yöntemi için Bk. Veysel Sönmez - G. Füsün Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2014), 40-42.

⁵⁴ Laura M. O’Dwyer - James A. Bernauer, *Quantitative Research for the Qualitative Researcher* (Los Angeles: Sage Puplicaton, 2014), 63.

⁵⁵ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2008), 19.

⁵⁶ Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 134.

⁵⁷ Kazım Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi (I)* (Eskişehir: Kaan Kitabevi, 1994), 91.

⁵⁸ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), 151.

⁵⁹ Alan Bryman - Duncan Cramer, *Quantitative Data Analysis with Spss 12 and 13: A Guide for Social Scientists* (London ; New York: Routledge, 2005), 80.

ampirik geçerlik ve yapı geçerliliğinin her biri, birkaç tür delil içerir ve belirli koşullar altında özel bir değere sahiptir.⁶⁰ Güvenirlik kavramı ise bir ölçümün, ölçmek istediği şeyi tutarlı ve doğru olarak göstermesi diye tanımlanabilir.⁶¹ Güvenirlik, ayrıca bir ölçümün ne ölçüde değişken hatalar içerdiğinin bir göstergesidir.⁶² Bir ölçümün güvenirliliği tutarlılığına işaret eder.⁶³ Güvenirlik ayrıca geçerliliğin ön koşuludur.⁶⁴

Ölçek geliştirme sürecinde; literatür tarama, madde havuzu oluşturma, uzman görüşlerine başvurma, dil ve kapsam geçerliliğinin belirlenmesi, verilerin analiz ve raporlaştırılması aşamaları takip edilmiştir.⁶⁵ Araştırmada veri toplamak amacıyla İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan "14.09.2022 tarih ve 2022/101 sayılı Etik Kurul İzni" alınmıştır.

Veri Toplama Aracı

Maddeler oluşturulmadan önce literatür taraması yapılmıştır. Konunun kavramsal çerçevesi ortaya konulduktan sonra nitel veri toplamak amacıyla cami cemaatinden 10 kişi ile görüşme yapılmıştır. Ulaşılan verilerden hareketle 50 maddelik bir taslak form oluşturulmuştur. Ölçekte 5'li Likert tipi dereceleme ölçeği kullanılmıştır.⁶⁶ Maddelere verilecek cevaplar; "Kesinlikle Katılıyorum, Katılıyorum, Kısmen Katılıyorum, Katılmıyorum ve Kesinlikle Katılmıyorum" dur ve "Kesinlikle Katılıyorum 5, Katılıyorum 4, Kısmen Katılıyorum 3, Katılmıyorum 2 ve Kesinlikle Katılmıyorum 1" şeklinde puanlanmıştır. (HDEA-EDÖ) 'nün maddeleri (EK)'te sunulmuştur.

⁶⁰ David Nachmias - Chava Nachmias, *Research Methods in the Social Sciences* (New York: St. Martin's Press, 1976), 59; Geçerlik türleri için Bk. Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 106-109; Yapı geçerliliğinin saptanmasında kullanılan yöntemler için Bk. Yaşar Baykul, *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme: Klasik Test Teorisi ve Uygulaması* (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 212.

⁶¹ Birsen Gökçe, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma* (Ankara: Savaş Yayınları, 2004), 120.

⁶² Nachmias - Nachmias, *Research Methods in the Social Sciences*, 64.

⁶³ Bryman - Cramer, *Quantitative Data Analysis with Spss 12 and 13*, 76.

⁶⁴ Gökçe, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, 121. Güvenirlik ile geçerlik arasındaki ilişki için Bk. Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 110-111; Ayrıca ölçmede güvenirlik ve geçerlik için Bk. Hasan Yılmaz, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2002), 44-54; Halil Tekin, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme* (Ankara: Yargı Kitap ve Yayınevi, 1993), 42-76.

⁶⁵ Konu ile ilgili örnek alan çalışmaları için Bk. Gökçe, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, 153-333; Araştırma plan aşamaları için Bk. Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi (I)*, 91-92; Fatma Yeşim Karakoç - Levent Dönmez, "Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Temel İlkeler", *Tıp Eğitimi Dünyası Dergisi* 13/40 (01 Mayıs 2014), 39-49; Melek Gülşah Şahin - Nagihan Boztunç Öztürk, "Eğitim Alanında Ölçek Geliştirme Süreci: Bir İçerik Analizi Çalışması", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 26/1 (15 Ocak 2018), 191-199.

⁶⁶ Likert tipi olumlu/olumsuz madde puanlama örneği için Bk. Muhammet Özden, "Duyuşsal Davranışların Ölçülmesi", *Ölçme ve Değerlendirme*, ed. Savaş Baştürk (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 334-335; Alternatif derecelendirme ölçekleri için Bk. Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 120.

Uzman Görüşü (Dil ve Kapsam Geçerliliği)

Bu kısımda “ankette yer alan maddeler, ihtiyaç duyulan olgusal ve/veya yargısal verileri kapsamada ve toplamada ne derece yeterlidir?” sorusunun cevabı aranır. Kapsam geçerliliği için uzmanlara başvurulur. Uzman görüşlerini belirlemede uzman değerlendirme formundan (UDF) yararlanılabilir.⁶⁷

Taslak formda gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra maddelerin anlaşılır ve uygunluğunu tespit etmek amacıyla alanlarında uzman kişilere başvurulmuştur. UDF’lerde belirtilen hususlar doğrultusunda maddelerde düzenlemeye gidilmiştir. Bu süreç sonunda benzer nitelikte olan maddeler formdan çıkarılarak 47 maddelik yeni bir form oluşturulmuştur. Dil uzmanlarının incelemesi sonucunda taslak form son şeklini almıştır. Soruların anlaşılır olup olmadığını test etmek amacıyla katılımcılara sorular yöneltilmiş ve ölçeğin kapsam geçerlik oranı (KGO) 1.0 olarak bulunmuştur. Ölçek, “dini bilgi edinme” ve “tutum ve davranışa dönüştürme” şeklinde tahmini 2 alt boyuta göre planlanmıştır.

Araştırma Örnekleme

Evren, araştırma sonuçlarının genellenmeye çalışıldığı elemanlar bütünüdür ifade eder.⁶⁸ Örnekleme ise belirli kurallar göre evrenden örneklem alma işidir.⁶⁹ Örneklem büyüklüğü madde sayısı ile orantılı olarak değişebilmektedir. Madde sayısının 5, 10 veya 15 katı kişiye uygulanması ile örneklemin belirlenebileceği veya örneklem için 100 kişinin zayıf, 200 kişinin orta, 300 kişinin iyi, 500 kişinin çok iyi ve 1000 kişinin ise mükemmel olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.⁷⁰ Örnekleme ulaşmada farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlerden biri de kartopu yöntemidir. Kartopu örneklem yönteminde bir önceki katılımcı anketi bir sonraki katılımcıya yönlendirmekte ve hedef örnekleme ulaşıncaya kadar bu işlem devam etmektedir.⁷¹

⁶⁷ Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 121. Uzman değerlendirme form örneği için Bk. Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 122.

⁶⁸ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*, 109.

⁶⁹ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*, 110-111; Evren ve örneklem için Bk. İbrahim Bilgin, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 393-394.

⁷⁰ Ali Delice - Özkan Ergene, “Ölçek Geliştirme ve Uyarlama Çalışmalarının İncelenmesi: Matematik Eğitimi Makaleleri Örneği”, *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi* 3/1 (01 Ocak 2015), 64; Örneklem büyüklüğü için Bk. Şener Büyüköztürk, “Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi* 32/32 (01 Mart 2002), 480; Alan Bryman, Duncan Cramer, *Quantitative Data Analysis with Spss Release 10 for Windows: A Guide for Social Scientists* (Philadelphia: Routledge, 2002), 263.

⁷¹ Savaş Baştürk - Mehtap Taştepe, “Evren ve Örneklem”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, ed. Savaş Baştürk (Vize Yayınları, 2013), 146; Kartopu yöntemi için Bk. Sönmez - Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 142.

Çalışmada veriler Türkiye genelinde 7 bölgeye dağılım gelecek şekilde elektronik ortamda 655 katılımcıya ulaşılarak elde edilmiştir. Bu sayı yukarıdaki bilgiler ışında anlamlı sonuçlar elde edilmesinde yeterli örnekleme ulaşıldığını göstermektedir. Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

		<i>n</i>	%
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	125	19.1
	Erkek	530	80.9
<i>Yaş</i>	18-24	28	4.3
	25-34	101	15.4
	35-44	201	30.7
	45-55	215	32.8
	56 ve üzeri	110	16.8
<i>Eğitim Düzeyi</i>	Okur-yazar	3	.5
	İlköğretim	18	2.7
	Ortaöğretim	112	17.1
	Üniversite	387	59.1
	Lisansüstü	135	20.6
<i>Çalışma Durumu</i>	Evet	526	80.3
	Hayır	76	11.6
	Emekli	53	8.1

Madde Havuzu

Araştırmada ölçek taslağını oluşturan 47 maddelik bir anket ve demografik bilgi (*yaş, cinsiyet, öğrenim düzeyi ve meslek*) anketi kullanılmıştır. Ankette dini bilgi edinme ve dini bilginin tutum ve davranışa dönüşmesi kazanımını ölçen maddelere yer verilmiştir. Katılımcılara anket maddelerini cevaplarken dikkat edecekleri hususlarda gerekli hatırlatmada bulunulmuştur.

Verilerin Analizi

Faktör analizini yapmaktaki temel neden büyük bir değişken gurubundan daha küçük bir değişken grubuna geçmektir, bu da orijinal bilgiyi elde etme konusunda uygun bir iştir.⁷² Açıklayıcı ve doğrulayıcı şeklinde iki tür faktör analizi vardır. Açıklayıcı faktör analizi (*AF*) göreceli

⁷² Robert F. DeVellis, *Scale Development: Theory and Applications* (Thousand Oaks, California: Sage Publications, 2012), 127; Beril Sipahi vd., *Sosyal Bilimlerde Spss’le Veri Analizi* (İstanbul: Beta Basım, 2008), 73; Verilerin işlenmesi, çözümlenmesi ve yorumlanmasında olası yanlışlar için Bk. Çavuş Şahin, “*Verilerin Analizi*”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, ed. Remzi Y. Kınca vd. (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 216-217.

olarak büyük bir değişken kümesinin temel yapısını ortaya çıkarmak için tercih edilir.⁷³ Doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ise, açılımlayıcı faktör analizi sonucu oluşturulan modelin, yapısının doğrulanıp doğrulanmadığının saptanmasıdır.⁷⁴

(HDEA-EDÖ) ’nün hazırlanmasına yönelik bu araştırma, cami cemaatinden farklı demografik özelliklere sahip kişilerin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. 26.10.2022-11.12.2022 tarihleri arasında çalışmanın örneklem grubunu oluşturan bireylere anket uygulanmıştır. AFA için “SPSS 23.00 paket programı” ve DFA için “AMOS 23.00 istatistik paket programı” kullanılmıştır.⁷⁵ Verilerin daha kolay yorumlanması ve sosyal bilimlerde daha çok tercih edilmesinden dolayı açılımlayıcı faktör analizinde “Principal components, varimax rotasyon” çevirme yöntemi tekniği tercih edilmiştir.⁷⁶ Açılımlayıcı faktör analizi neticesinde 24 madde, doğrulayıcı faktör analizinde ise 1 madde ölçekten çıkarılmış ve kalan 22 madde ile hutbenin yaygın din eğitimi amaçlarına erişim düzeyini ölçebilecek geçerli ve güvenilir bir araç geliştirilmeye çalışılmıştır.

Bulgular ve Yorumları

Madde Analizi

Madde özelliklerini incelemeye yönelik analizlere kısaca madde analizi denilmektedir. Madde analizlerinde sıklıkla madde güçlüğü ve madde ayırt ediciliği istatistiği kullanılır.⁷⁷ Düzeltilmiş madde toplam korelasyonu .20’den daha düşük olması o maddenin iç güvenilirliği düşürdüğünü gösterir.⁷⁸ Madde ayırt edicilik indeksi değeri; madde .40’a eşit veya büyükse çok iyi (*ayırt etme gücü yüksek*), .30 ile .39 arasında ise madde düzeltme yapmadan ölçekte tutulabilir, ancak küçük geliştirmeler yapılabilir, madde .20 ile .29 arasında ise düzeltme yapılması önerilir. Madde .20’den küçük ise çok zayıf (*ayırt etme gücü düşük*) olduğundan madde ölçekten çıkartılmalı ya da bütünüyle gözden geçirilmelidir.⁷⁹ Bir

⁷³ Eda Eşmekaya, “Faktör Analizi (Factor Analysis)”, *Yönetim Bilişim Sistemleri Ansiklopedisi* 7/1 (2019), 26; Açılımlayıcı faktör analizi için Bk. Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi (II)*, 237-266.

⁷⁴ Sönmez - Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 125. Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi (II)*, 266-278.

⁷⁵ Seçilmiş İngilizce SPSS komutlarının ve sözcüklerinin Türkçe karşılıkları için Bk. Şener Büyükoztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni Spss Uygulamaları ve Yorumu* (Ankara: Pegem Akademi, 2013), 196-201.

⁷⁶ Kaiser (1958) tarafından geliştirilen Varimax, en popüler döndürme yöntemlerindedir. Bk. Eşmekaya, “Faktör Analizi (Factor Analysis)”, 26; Faktör döndürme için Bk. DeVellis, *Scale Development*, 132-146; Varimax faktörlerin yorumlanmasını basitleştiren iyi bir genel yaklaşımdır. Bk. Andy P. Field, *Discovering Statistics Using Spss* (London: Sage Publications, 2009), 644.

⁷⁷ Büyükoztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 112.

⁷⁸ Şener Büyükoztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni, Spss Uygulamaları ve Yorum* (Ankara: Pegem Akademi, 2002), 118.

⁷⁹ Büyükoztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 112.

madde birden fazla faktör altında yer alabilir, bu durumda faktör yükleri arasındaki farkın en az .10 olması gerekir. Aradaki fark eğer .10'dan küçük olursa maddeler binişik olduğundan testten çıkarılabilir.⁸⁰ Çalışmada madde çıkarılırken yukarıda zikredilen ölçütlere göre hareket edilmiş ve alt kesme noktası olarak .40 değeri dikkate alınmıştır.

Açımlayıcı Faktör Analizine Ait Bulguların Değerlendirilmesi

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerlerinde .80 ve yukarısı mükemmel, .70 ve .80 arası iyi, .60 ve .70 arası orta, .50 ve .60 arası kötü ve .50'den aşağısı kabul edilmez seviyelerdir. Bartlett Testinin p değeri .05 anlamlılık derecesinden düşük seyretmesi değişkenler arasında faktör analizi için yeterli düzeyde bir ilişki olduğunu gösterir.⁸¹

Açımlayıcı faktör analizinde KMO .96 ve Bartlett Küresellik Testi χ^2 değeri 12347,274 ($p=.000$) olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin KMO değerinin örneklem büyüklüğünün mükemmel ve Bartlett Küresellik Test sonuçlarının ise anlamlı olduğu görülmüştür. Ölçeğe ait faktör yapıları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Ölçeğin Faktör Yapıları

Faktör	Öz Değer	Varyans Yüzdesi	Toplam Varyans Yüzdesi
F 1	16.371	71.176	71.176
F 2	1.430	6.219	77.395

538 | db

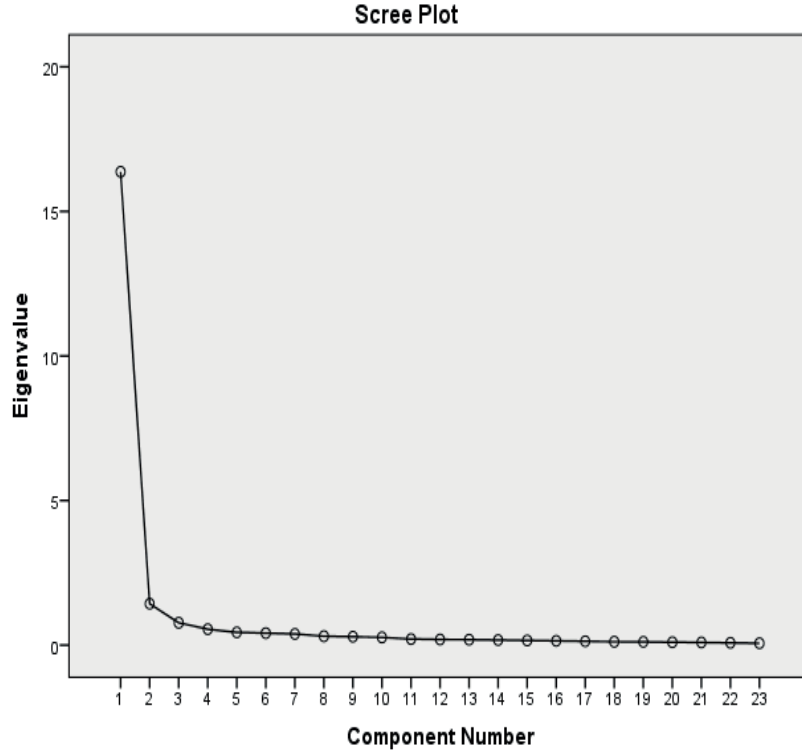
Ölçeğin faktör sayısını öz değeri 1'den büyük olan değerler göstermektedir.⁸² Sosyal bilimlerde kabul edilebilir toplam varyans yüzdesi en az %40 olarak değerlendirilmektedir.⁸³ Tablo 2'de 1'den büyük öz değere sahip iki faktör bulunmaktadır. İki bileşenden birincisinin toplam varyansın %71.176'sını, ikincisinin %6.219'unu açıkladığı, faktörlerin toplam varyansa ise %77.395 katkı sağladığı görülmektedir. Ölçeğin faktör yapısı dağılım çizelgesi Şekil 1'de gösterilmiştir.

⁸⁰ Sönmez - Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 133.

⁸¹ Sipahi, *Sosyal Bilimlerde Spss'le Veri Analizi*, 80.

⁸² Büyüköztürk, "Faktör Analizi", 479.

⁸³ Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*, 48.

Şekil 1: Ölçeğin Faktör Yapısı Dağılım Çizelgesi

(Şekil 1) incelendiğinde ölçeğin iki faktör altında toplandığı, ikinci faktörden sonra grafiğin genel seyrinin yatay olduğu ve önemli bir düşüş eğiliminin bulunmadığı görülmektedir. Ölçeğin faktör yapısı, faktör yükleri ve madde toplam korelasyonları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Ölçeğin Faktör Yapısı, Yükleri ve Madde Toplam Korelasyonları

Madde No	Tutum ve Davranışa Dönüştürme	Dini Bilgi Edinme	Madde Toplam Korelasyonu
M41	.839		.876
M37	.835		.875
M42	.828		.850
M43	.819		.834
M44	.812		.863
M39	.798		.883

M40	.821	.889
M36	.787	.890
M34	.781	.894
M32	.703	.849
M27	.694	.816
M25	.679	.872
M28	.677	.803
M3	.810	.791
M8	.803	.831
M5	.799	.792
M7	.792	.852
M4	.782	.781
M6	.771	.857
M10	.719	.818
M9	.708	.793
M12	.680	.817
M13	.663	.853

540 | db

Bir maddenin faktör yükü genellikle .30'un altında olmamalıdır. Bazılarına göre ise, bu yükün .40 ve .45 olmalıdır. Faktör yükü ne kadar yüksek olursa, ölçek daha güçlü bir yapıya sahip olur.⁸⁴ Korelasyon değerleri ise .30 ile .90 arasında olmalıdır.⁸⁵ Ölçeğin faktör yapısı, açıklayıcı faktör analizi bulguları ve madde toplam korelasyonlarına bakıldığında ölçekteki maddelerin ölçülmek istenen özelliği ayırt etme açısından yeterli seviyede olduğunu göstermektedir. Ölçeğin alt boyutları arasındaki korelasyonlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Ölçeğin Alt Boyutları Arasındaki Korelasyonlar

Faktör	Faktör 1	Faktör 2
F 1	1	,842**
F 2	,842**	1

Ölçeğin alt boyutları arasındaki korelasyonlar incelendiğinde çoklu bağlantı probleminin bulunmadığı ve ölçeğin alt boyutları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir.⁸⁶ Ölçeğin alt boyutları ve güvenilirlik

⁸⁴ Sönmez - Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 133.

⁸⁵ Yadiğar Polat, *Faktör Analizi Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi ve Hayvancılık Denemesine Uygulanışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 92.

⁸⁶ Regresyon analizinde çoklu bağlantı, iki veya daha fazla tahmin değişkeni, regresyon modelinde benzersiz veya bağımsız bilgi sağlamayacak şekilde birbiriyle yüksek oranda ilişkili olduğunda ortaya çıkar. Bk. Zach, "How to Test for Multicollinearity in Python", *Statology* (12 Ekim 2022).

bulguları Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5: Ölçeğin Alt Boyutları ve Güvenirlilik Bulguları

Alt boyutlar	Cronbach Alfa	İki Yarı Güvenilirliği
<i>Tutum ve Davranışa Dönüştürme</i>	.97	.94
<i>Dini Bilgi Edinme</i>	.96	.95
<i>Toplam</i>	.98	.92

Likert tipi bir ölçekte ölçeğin güvenilirliği Cronbach Alfa katsayısının hesaplanması ile tespit edilir.⁸⁷ Cronbach Alfa Güvenirligi; yanıtların iki kategorili (1 ya da 0) ve sürekli olmadığı anket, tutum, ilgi, yabancılaşma, özgüven, stres, öz yeterlik, benimseme, kaygı vb. derecelendirilmiş ölçeklerin güvenilirliğini saptamada kullanılabilir.⁸⁸ Cronbach Alpha değerinin .70 ve üstü olduğu durumlarda ölçeğin güvenilir olduğu değerlendirilir. Ancak, soru sayısının az olduğu durumlarda bu sınır .60 ve üstü olarak da kabul edilebilir.⁸⁹ Cronbach Alfa katsayısı .40’ın altında ise ölçek güvenilir, .40 ile .60 arasında ise ölçeğin güvenilirliği düşük, .60 ile .80 arasında ise ölçek oldukça güvenilir, .80 ile 1.00 arasında ise ölçek yüksek derecede güvenilirdir.⁹⁰ Tablo 5’te ölçeğin tamamı ve faktörlerinin yüksek derecede güvenilir olduğu görülmektedir.

Doğrulamalı Faktör Analizine Ait Bulguların Değerlendirilmesi

AFA’nın ardından, elde edilen yapının doğrulanması ve uyum iyiliği değerlerinin değerlendirilmesi için doğrulamalı faktör analizi yapılmıştır. Yapılan DFA sonucunda, öncelikle 28. maddenin yol katsayısının .60’tan düşük olması nedeni ile ölçekten çıkarılmasına karar verilmiştir. Çünkü bu değerlerin .70’ten büyük olması önerilmekte ancak değerler .60’a kadar esnetilebilmektedir.⁹¹ Sonrasında, bazı maddelerin hataları arasında yapılan modifikasyonlar (*düzeltilmeler*) ile birlikte ölçeğin yapısı doğrulanmıştır. DFA yapılırken MI değerleri yüksek olan iki değişkenin hataları arasında kurulacak olan kovaryanslar ile hataların paylaşılması, aynı alt boyut altında yer almaları halinde modelin daha uygun hale gelmesine yardımcı olan bir işlemdir.⁹² Buna uygun olarak yapılan modifikasyonlardan sonra

⁸⁷ Robert M. Thorndike, *Measurement and Evaluation in Psychology and Education* (Macmillan Publishing Company, 1991), 318.

⁸⁸ Sönmez - Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 118; Cronbach Alfa @ formülü için Bk. Sönmez - Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 118.

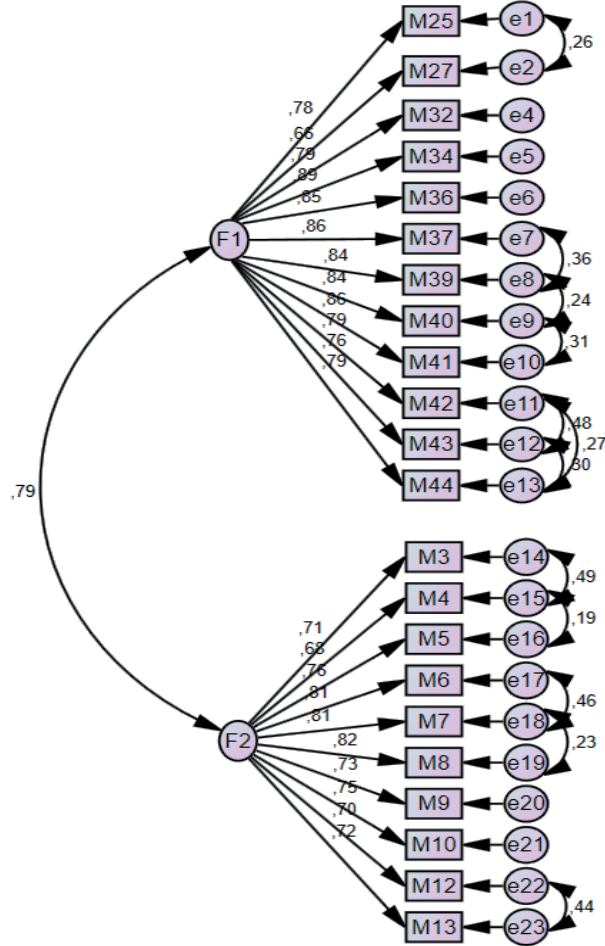
⁸⁹ Sipahi, *Sosyal Bilimlerde Spss’le Veri Analizi*, 89.

⁹⁰ Polat, *Faktör Analizi Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi ve Hayvancılık Denemesine Uygulanışı*, 82.

⁹¹ Field, *Discovering Statistics Using Spss*, 647.

⁹² M. Murat Yaşlıoğlu, “Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör Analizlerinin Kullanılması”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 46 (22 Kasım 2017), 74-85.

ulaşılan yapı path (yol) diyagramı ile Şekil 2’de gösterilmiştir.⁹³

Şekil 2: DFA Sonucunda Ulaşılan Path (Yol) Diyagramı

Şekil 2’de görüldüğü üzere faktörlerin kendi içlerinde olmak kaydı ile bazı maddelerde gizli bir ilişki bulunmaktadır. Söz konusu ilişkilerin literatürde karşılığı bulunmaktadır. Örneğin birinci faktörde (HDEA-EDÖ) 42. madde; “Doğayı korurum.”, (HDEA-EDÖ) 43. madde ise “Hayvanlara

⁹³ Yol analizi, bir nedensel ağ içindeki değişkenlerin göreceli etkisinin tahmin edilmesine izin verdiği için popüler bir teknik haline gelmiştir. Yol analizinin sunacağı çok şey olsa da, potansiyel sınırlamaları da takdir edilmelidir. Bk. Bryman - Cramer, *Quantitative Data Analysis with Spss 12 and 13*, 319.

eziyet etmem.” şeklindedir. Hayvanlar doğanın ayrılmaz ve vazgeçilmez bir parçası olduğundan, hayvanların ve doğanın korunması birbiriyle ilişkili tutum ve davranışları içermektedir. Bundan dolayı bu maddeler arasında modifikasyon yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. İkinci faktörde (HDEA-EDÖ) 12. madde; “Güncel dini meselelerin çözümüne dair faydalı bilgiler edinirim.”, (HDEA-EDÖ) 13. madde ise “Dünyevi sorunların çözümüne dair yararlı bilgiler edinirim.” şeklindedir. Bazı dünyevi meselelerin dini yönleri de olduğundan bu maddeler arasında da modifikasyon yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. (HDEA-EDÖ)’nün 3. maddesi; “İtikat konularında bilgi düzeyim gelişir.”, (HDEA-EDÖ)’nün 4. maddesi; “İbadet konularında bilgi düzeyim gelişir.” (HDEA-EDÖ)’nün 5. maddesi; “Ahlak konularında bilgi düzeyim gelişir.” şeklindedir. İtikat ve ibadet dinin temel unsurlarından biridir. Bu alanların birinde bilgi düzeyindeki artış diğer alandaki bilgi düzeyinin de gelişmesinde fayda sağlaması beklenir. İbadet ve ahlak unsurları için de bu durum geçerlidir. Bundan dolayı (HDEA-EDÖ)’nün 3. ve 4. maddesi arasında ve (HDEA-EDÖ)’nün 4. ve 5. maddeleri arasında modifikasyon yapılmasında bir sakınca görülmemiştir.

DFA sonucunda elde edilen uyum indeksleri incelenmiştir. Uyum indeksleri modelin ne kadar iyi uyum gösterdiğini ortaya koyan ölçülerdir ve literatürde sıklıkla ölçüt olarak alınan indeksler CMIN/Sd, AGFI, GFI, NFI, CFI, IFI, TLI ve RMSEA değerleridir. Doğrulayıcı faktör analizi uyum indeksleri bulguları Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: DFA Uyum İndeksleri Bulguları

İndeks	Kabul Edilebilir Değerler	Tespit Edilen Değerler	Sonuç
<i>CMIN/Sd</i>	<5,00	3,219	İyi uyum
<i>AGFI</i>	.85<	.869	
<i>GFI</i>	.90<	.899	
<i>NFI</i>	.90<	.937	
<i>CFI</i>	.90<	.955	
<i>IFI</i>	.90<	.955	
<i>TLI</i>	.90<	.947	
<i>RMSEA</i>	<.08	.067	

Tablo 6’da görüldüğü üzere, CMIN/Sd=3,219; AGFI=.869; GFI=.899; NFI=.937; CFI=.955; IFI=.955; TLI=.947 ve RMSEA=.067 olarak bulunmuştur. Literatür incelendiğinde; CMIN/Sd’nin 5’ten küçük olması; AGFI’nin .85’ten büyük olması; GFI, NFI, CFI, IFI ve TLI’nın .90’dan büyük olması ve RMSEA’nın .08’den küçük olması kabul edilebilir iyi

uyum değerleri olarak belirtilmektedir.⁹⁴ Buna göre değerlerin tamamının iyi uyum gösterdiği görülmüştür. Bunun üzerine maddeler ile ölçülmek istenen olgu arasındaki ilişkiyi gösteren, maddelere ait yol katsayılarının (faktör yüklerinin) incelenmesine geçilmiştir. Buna göre, ölçek maddelerine ait faktör yükleri .664 ile .892 arasında değişmiştir. Bu değerlerin .70'ten büyük olması önerilmekte ancak değerler .60'a kadar esnetilebilmektedir.⁹⁵ Dolayısıyla ölçeğin bu yönüyle gereken şartları sağladığına karar verilmiştir (Tablo 6). Ölçeğin maddelerine ait yol katsayıları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Ölçeğin Maddelerine Ait Yol Katsayıları

Maddeler	Boyutlar	S.E.	C.R.	p	Faktör Yüğü
M25	Tutum ve Davranışa Dönüştürme				.776
M27		.049	18,109	***	.664
M32		.058	19,401	***	.792
M34		.054	22,634	***	.892
M36		.051	21,287	***	.851
M37		.056	21,571	***	.86
M39		.055	20,867	***	.839
M40		.055	20,967	***	.842
M41		.056	21,499	***	.858
M42		.055	19,456	***	.794
M43		.059	18,274	***	.755
M44		.055	19,341	***	.79
M3	Dini Bilgi Edinme				.708
M4		.048	20,479	***	.684
M5		.06	16,129	***	.757
M6		.061	17,308	***	.815
M7		.06	17,19	***	.811
M8		.061	17,366	***	.817
M9		.062	15,487	***	.726
M10		.067	16,054	***	.754
M12		.07	14,852	***	.697
M13		.066	15,33	***	.72

544 | db

Güvenirlğe Ait Bulguların Değerlendirilmesi

Tablo 8'de (HDEA-EDÖ) ve ölçeğin alt boyutlarına ait Cronbach Alfa katsayıları bulunmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alfa katsayıları ölçeğin tamamının ve faktörlerinin yüksek güvenilir olduğunu göstermektedir. Bu kriterler ve analiz sonuçları bağlamında güvenilir bir ölçme aracının geliştirildiği ifade edilebilir. Ölçeğin DFA sonrası alt boyutları ve güvenilirlik

⁹⁴ Ünal Erkorkmaz vd., "Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri", *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi* 33/1 (2013), 210-223.

⁹⁵ Field, *Discovering Statistics Using Spss*, 647.

bulguları Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8: DFA Sonrası Ölçeğin Alt Boyutları ve Güvenirlik Bulguları

Alt boyutlar	Cronbach Alfa	İki Yarı Güvenilirliği
<i>Tutum ve Davranışa Dönüştürme</i>	.976	.961
<i>Dini Bilgi Edinme</i>	.961	.949
<i>Toplam</i>	.980	.920

Geliştirilen Ölçeğin Puan Dağılımı

Ölçekte toplam 22 madde ve 2 faktörden oluşmaktadır. Birinci faktörde 12, ikinci faktör de ise 10 madde bulunmaktadır. Ölçekte ters madde bulunmamaktadır. Madde puan değerlendirmesinde bir madde en yüksek 5 puan ve en düşük 1 puan alabilmektedir. Dolayısıyla 22 maddeden oluşan ölçekten alınabilecek en yüksek puan ($22 \times 5 = 110$) 110, en düşük puan ise ($22 \times 1 = 22$) 22’dir. Bu puanlar 12 maddeden oluşan “Tutum ve Davranışa Dönüştürme” alt boyutunda en yüksek ($12 \times 5 = 60$) 60, en düşük ($12 \times 1 = 12$) 12, 10 maddeden oluşan “Dini Bilgi Edinme” alt boyutunda ($10 \times 5 = 50$) 50, en düşük ($10 \times 1 = 10$) 10’dur. Bu durum hutbenin yaygın din eğitimi amaçlarına erişim düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Tartışma ve Sonuç

db | 545

Hutbeler ibadetin bir unsuru olmanın yanında dini, ilmi, sosyal ve beşeri birçok konunun halka aktarılmasında önemli bir görevi ifa etmektedir. Cuma ve Bayram namazları belirli zaman dilimlerinde tekrarlanmakta ve cami cemaati bu namazlara daha fazla katılım sağlamaktadır. Bu sebeple hutbeler vasıtasıyla, periyodik olarak geniş kitlelere yaygın din eğitimi sunma imkânı bulunmaktadır. Cami cemaati, hutbeler vasıtası ile birçok konuda bilgilenmekte ve duyuşsal anlamda da bir takım kazanımlara sahip olmaktadır. Hutbelerden elde edilen kazanımların ölçülmesi hutbeler vasıtası ile ulaşılmak istenen hedeflerin belirlenmesinde ayrı bir öneme sahiptir.

Literatürde hutbe konularının belirlenmesi, hutbe metinlerinin tahlili, hutbe hazırlama ve sunumuna dair pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunun yanında hutbelerden elde edilen kazanımları inceleyen nicel ve nitel araştırmalar da vardır. Ancak hutbe kazanımları ile ilgili nicel araştırma yöntemlerinden ölçek çalışmasına rastlanılmamaktadır.

Çalışma ile 22 maddelik ve iki boyuttan oluşan bir ölçek geliştirilmiştir. DFA analizi sürecinde veri setinin modifikasyon indeksleri de incelenmiş, faktörlerin kendi içlerindeki bazı maddelerde gizli bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkilendirmelerin literatürde karşılıkları bulunduğundan ilgili maddeler arasında modifikasyon yapılmasında bir sakınca

görülmemiştir. Ölçeğin “dini bilgi edinme” boyutu 10 madde ve “tutum ve davranışa dönüştürme” boyutu da 12 maddeden oluşmaktadır. Dini bilgi edinme bilişsel boyut, tutum ve davranışa dönüştürme duyuşsal boyut içinde değerlendirilmiştir. Ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlık katsayısının .98 olması maddelerin birbiriyle tutarlı olduğunu göstermektedir. AFA ve DFA bulguları da ölçeğin geçerliğine kanıt teşkil etmektedir. Sonuç olarak, yürütülen çalışma kapsamında geçerlik ve güvenilirliği kanıtlanmış (HDEA-EDÖ)’nün geliştirildiğini ifade etmek mümkündür.

(HDEA-EDÖ) ile cami cemaatinin hutbelerden elde ettikleri kazanımlarının belirlenmesine ve bu yönde yapılacak araştırmalar için geliştirilecek ölçme araçlarına katkı sağlanması düşünülmektedir. Ölçekle elde edilecek verilerin, demografik özelliklerin hutbe kazanımlarındaki ilişkisine yönelik yapılacak araştırmalarda da kullanılabileceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Rahmi. *Atatürk Cumhuriyeti'nin İlk Hutbeleri*. Ankara: Dorlion Yayınevi, 2021.
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2019.
- Akyürek, Süleyman. *Din Öğretimi -Model, Strateji, Yöntem, Teknikler-*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2008.
- Aydın, Ayhan. *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- Aydın, Enes. *Din Eğitiminde Duyuşsal Boyut*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020.
- Aydın, Muhammet Şevki. *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Bacanlı, Hasan. *Duyuşsal Davranış Eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2006.
- Bacanlı, Hasan. *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2003.
- Baktır, Mustafa. “Hutbe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/425-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Baştürk, Savaş - Taştepe, Mehtap. “Evren ve Örneklem”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. ed. Savaş Baştürk. Ankara: Vize Yayınları, 2013.
- Bayat, Bülent. “Uygulamalı Sosyal Bilim Araştırmalarında Ölçme, Ölçekler ve Likert Ölçek Kurma Tekniği”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 16/3 (01 Aralık 2014), 1-24.
- Baykul, Yaşar. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme: Klasik Test Teorisi ve Uygulaması*. Ankara: Pegem Akademi, 2015.
- Bilgin, İbrahim. *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*. ed. Savaş Baştürk. Ankara: Nobel

- Akademik Yayıncılık, 2014.
- Bor, Adil. *Dünü ve Bugünü HASEKİ Dini Yüksek İhtisas Merkezi*. İstanbul: Haseki Mezunları Derneği, 2020.
- Bozkurt, Nebi. “Minber”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/101-103. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Britannica. “Bloom’s Taxonomy”. Erişim 29 Nisan 2023. <https://www.britannica.com/topic/Blooms-taxonomy>
- Bryman, Alan - Cramer, Duncan. *Quantitative Data Analysis with Spss 12 and 13: A Guide for Social Scientists*. London ; New York: Routledge, 2005.
- Bryman, Alan - Cramer, Duncan. *Quantitative Data Analysis with Spss Release 10 for Windows: A Guide for Social Scientists*. Philadelphia: Routledge, 2002.
- Bulut, Mehmet. *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Büyüköztürk, Şener. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2008.
- Büyüköztürk, Şener. “Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi* 32/32 (01 Mart 2002), 470-483.
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni, Spss Uygulamaları ve Yorum*. Ankara: Pegem Akademi, 2002.
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni Spss Uygulamaları ve Yorum İstatistik*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014.
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni Spss Uygulamaları ve Yorumu*. Ankara: Pegem Akademi, 2013.
- Cumhuriyet Arşivi (CA), Diyanet İşleri Başkanlığı. No. 2, Gömlek No. 6, 1.
- Cumhuriyet Arşivi (CA), Diyanet İşleri Başkanlığı. No. 4, Gömlek No. 33, 20.
- Cumhuriyet Arşivi (CA), Diyanet İşleri Başkanlığı. No. 4, Gömlek No. 34, 41.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Dini Hitâbet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Delice, Ali - Ergene, Özkan. “Ölçek Geliştirme ve Uyarlama Çalışmalarının İncelenmesi: Matematik Eğitimi Makaleleri Örneği”. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi* 3/1 (01 Ocak 2015), 60-75.
- DeVellis, Robert F. *Scale Development: Theory and Applications*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 2012.
- Dey, Ian. *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*.

London: New York: Routledge, 1993.

DİB Cami Görevlileri Yönetmeliği (DİBCGY). *Resmî Gazete 12700 (15 Eylül 1967)*, Karar No. 6/8686, md. 2, 45, 67/1-7. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12700.pdf> (Erişim 29 Nisan 2023)

DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (DİBKGHK). *Resmî Gazete 12038 (2 Temmuz 1965)*, Kanun No. 633, md. 5/1. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12038.pdf> (Erişim 29 Nisan 2023)

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. “Genç Hatipler Minberde Hutbe Okuma Yarışması Bölge Finalleri Sona Erdi”. Erişim 29 Nisan 2023. <http://dogm.meb.gov.tr/www/genc-hatipler-minberde-hutbe-okuma-yarismasi-bolge-finalleri-sona-erdi/icerik/1476>

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). “Din Hizmetleri Raporları”. Erişim 29 Nisan 2023. <https://dinhizmetleri.diyane t.gov.tr/sayfa/384>

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). “Hukuk Müşavirliği, Genelgeler”. Erişim 21 Nisan 2023. <https://hukukmusavirligi.diyane t.gov.tr>

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). “Hutbeler”. Erişim 27 Nisan 2023. <https://dinhizmetleri.diyane t.gov.tr/category>

iler/yayinlarimiz/hutbeler

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). “İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı Görevleri”. Erişim 29 Nisan 2023. <https://dinhizmetleri.diyane t.gov.tr/sayfa/50/>

Doğdu, Süleyman. *Dini Hitabet*. Ankara: Emel Matbaası, 1981.

Duman, Abdullah - Er, Hamit. “Sebülürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) ve İctihâd Dergilerinin Din Eğitimi Açısından Mukayesesi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (31 Aralık 2022), 259-282.

Erkorkmaz, Ünal, vd. “Doğrulamalı Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri”. *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi* 33/1 (2013), 210-223.

Eşmekaya, Eda. “Faktör Analizi (Factor Analysis)”. *Yönetim Bilişim Sistemleri Ansiklopedisi* 7/1 (2019), 26.

Field, Andy P. *Discovering Statistics Using Spss*. London: Sage Publications, 2009.

Gökçe, Birsen. *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Savaş Yayınları, 2004.

Karakoç, Fatma Yeşim - Dönmez, Levent. “Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Temel İlkeler”. *Tıp Eğitimi Dünyası Dergisi* 13/40 (01 Mayıs 2014), 39-49. <https://doi.org/10.25282/ted.228738>

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.

Kayadibi, Fahri. *Din Eğitimi Dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006.

Kazancı, Ahmet Lütfi. *Peygamber Efendimizin Hitâbeti*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1980.

- Kazanlı Halim Sabit. “Hutbelere Dair: Kablelbise Hutbe”. *Sırat-ı Müstakim* 1/6 (18 Eylül 1324), 88-89.
- Kocaman, Kasım. “Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1258-1271.
- Max D. Engelhart vd. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. ed. Benjamin Samuel Bloom. New York: David McKay, 1967.
- Muallimoğlu, Nejat. *Bütün Yönleri İle Hitabet*. İstanbul: Lakin Yayıncılık, 2021.
- Nachmias, David - Nachmias, Chava. *Research Methods in the Social Sciences*. New York: St. Martin's Press, 1976.
- O'Dwyer, Laura M. - Bernauer, James A. *Quantitative Research for the Qualitative Researcher*. Los Angeles: Sage Puplicaton, 2014.
- Özçelik, Durmuş Ali. “Eğitim İletişimi”. *Kurgu Dergisi* 8/2 (01 Temmuz 1990), 356-365.
- Özdamar, Kazım. *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi (I)*. Eskişehir: Kaan Kitabevi, 1994.
- Özden, Muhammet. “Duyuşsal Davranışların Ölçülmesi”, *Ölçme ve Değerlendirme*. ed. Savaş Baştürk. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- Polat, Yedigâr. *Faktör Analizi Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi ve Hayvancılık Denemesine Uygulanışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Sipahi, Beril. *Sosyal Bilimlerde Spss'le Veri Analizi*. İstanbul: Beta Basım, 2008.
- Siti Munirah Ibrahim vd. “The Issues Discussed in Friday Khutbah in Malaysia An Analysis Study of the Khutbah Texts Prepared by Jakim in 2012”. *Arrasikhun International Journal* 3/1 (Temmuz 2017), 1-12.
- Sönmez, Nesim. *Karşılaştırmalı Hitabet Cahiliye Dönemi İle İslam'ın İlk Dönemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Sönmez, Veysel - Alacapınar, G. Füsün. *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2014.
- Şahin, Çavuş. “Verilerin Analizi”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. ed. Remzi Y. Kınca vd. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım., 2013.
- Şahin, Melek Gülşah - Öztürk, Nagihan Boztunç. “Eğitim Alanında Ölçek Geliştirme Süreci: Bir İçerik Analizi Çalışması”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 26/1 (15 Ocak 2018), 191-199. <https://doi.org/10.24106/kefderg.i.375863>
- Tavşancıl, Ezel. *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- Tekin, Halil. *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*. Ankara: Yargı Kitap ve Yayınevi,

1993.

Tetik, Hayati. *Din Görevlilerinin Fonksiyonları (Yaygın Din Eğitimi Açısından)*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2007.

Thorndike, Robert M. *Measurement and Evaluation in Psychology and Education*. New York: Macmillan Publishing Company, 1991.

Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2002.

Yaşaroğlu, M. Kamil. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (15 Ocak 2016), 93-107.

Yaşlıoğlu, M. Murat. "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması". *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 46 (22 Kasım 2017), 74-85.

Yavuzer, Hasan. *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2006.

Yeşil, Rüştü. "Nicel ve Nitel Araştırma Yöntemleri", *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. ed. Remzi Y. Kınca. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.

Yılmaz, Hasan. *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.

550 | db

Yiğit, Yasin. *Maneviyat Eğitimi Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dinî, Manevi, Tasavvufî, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.

Zach. "How to Test for Multicollinearity in Python". *Statology*. 12 Ekim 2022. Erişim 27 Nisan 2023. <https://www.statology.org/multicollinearity-in-python/>

Zengin, Zeki Salih. "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (01 Mart 2008), 379-398.

Din Hizmetleri Raporu 2013. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

Din Hizmetleri Raporu 2019. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.

Diyanet Haber. "Etkili Hutbe Sunumu (2022) Türkiye Birincisi Belli Oldu". Erişim 27 Nisan 2023. <https://www.diyanehaber.com.tr/etkili-hutbe-sunumu-2022-turkiye-birincisi-belli-oldu>

Hazırlayıcı Eğitim Programı: (İmam-Hatip, Müezzin-Kayyum ve Kur'an Kursu Öğreticileri). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.

"Hutbelerle İlgili Kamuoyu Araştırması Yapıldı". *Diyanet Gazetesi* 372 (Şubat 1990).

"Khutbah". *Encyclopaedia Britannica*. 5/796. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1979.

Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara: DİB Yayınları, 1999.

EK

Hutbenin Yaygın Din Eğitimi Amaçlarına Erişim Düzeyi Ölçeği (HDEA-EDÖ)

Madde no.	Hutbenin Yaygın Din Eğitimi Amaçlarına Erişim Düzeyi Ölçeği Maddeleri	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle katılmıyorum
<i>Dini Bilgi Edinme</i>						
M3	İtikat konularında bilgi düzeyim gelişir.	1	2	3	4	5
M4	İbadet konularında bilgi düzeyim gelişir.	1	2	3	4	5
M5	Ahlak konularında bilgi düzeyim gelişir.	1	2	3	4	5
M6	Dinin emirlerini bilirim.	1	2	3	4	5
M7	Dinin yasaklarını bilirim.	1	2	3	4	5
M8	Dini değerleri bilirim.	1	2	3	4	5
M9	Milli değerleri bilirim.	1	2	3	4	5
M10	Sahih olmayan dini bilgiden uzak durmak gerektiğini bilirim.	1	2	3	4	5
M12	Güncel dini meselelerin çözümüne dair faydalı bilgiler edinirim.	1	2	3	4	5
M13	Dünyevi sorunların çözümüne dair yararlı bilgiler edinirim.	1	2	3	4	5
<i>Tutum ve Davranışa Dönüştürme</i>						
M25	Erdemli davranmada kararlı olurum.	1	2	3	4	5
M27	Dini bir meseleye dair çözüm bulduğumda kendimi huzurlu hissederim.	1	2	3	4	5
M32	Hurafelerden uzak dururum.	1	2	3	4	5
M34	Adaletli davranırım.	1	2	3	4	5
M36	Sabırlı davranırım.	1	2	3	4	5
M37	Sözümde dururum.					
M39	Bencillik yapmam.	1	2	3	4	5
M40	Kul hakkına riayet ederim.	1	2	3	4	5
M41	Kibirden uzak dururum.	1	2	3	4	5
M42	Doğayı korurum.	1	2	3	4	5
M43	Hayvanlara eziyet etmem.	1	2	3	4	5
M44	İhtiyaç sahibi olan kişilere yardım ederim.	1	2	3	4	5

